

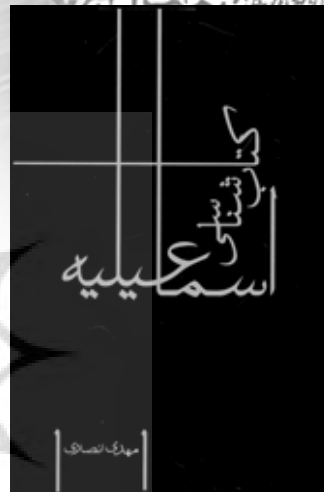
کتاب‌شناسی اسماعیلیه

اسماعیل فرزند دوم امام جعفر صادق (ع) و ششمین امام اسماعیلیان است که نام فرقه اسماعیلیه نیز از او گرفته شده، وی تقریباً در سال‌های آغازین قرن دوم هجری از همسر نخستین امام جعفر صادق (ع) به نام فاطمه که از نوادگان امام حسن مجتبی (ع) بود، به دنیا آمد. اسماعیل احتمالاً اندکی پس از ۱۳۶ ق. در مدینه وفات یافت و در قبرستان بقیع به خاک سپرده شد. به نظر می‌رسد که پس از اسماعیل، محمد پسر بزرگ وی و بزرگ‌ترین نوه امام صادق (ع) به امامت اسماعیلیان رسید. وی در حدود ۱۲۰ ق. متولد شد و تقریباً اندکی پس از سال ۱۷۹ ق. درگذشت. او پس از آنکه شمار زیادی از شیعیان امام صادق (ع) به امامت موسی کاظم گردن نهادند، از حجاز به جنوب عراق و سپس به ایران آمد. این هجرت بر اساس عقیده اسماعیلیان بعدی، آغازگر «دوره ستر» در نهضت اسماعیلیه قدیم است که با برآمدن و استقرار خلافت فاطمی به پایان رسید. محمد بن اسماعیل در این دوران در اختفا به سر برد، از این رو لقب «المکتوم» به وی داده شد. وی در پایان عمرش در خوزستان به سر برد. پس از محمد پسر ارشدش عبدالله به امامت رسید. عبدالله پس از وفاتش پسر خود احمد را به جانشینی برگزید و بعد از احمد به ترتیب پسرش، حسین و پسر پسرش، سعید به جانشینی او منصوب شدند. وی بعدها به عبیدالله المهدی معروف شد که سلسله فاطمی را بنیان نهاد.

معرفی کتاب

کتاب‌شناسی اسماعیلیه فهرست نسبتاً کاملی از کتاب‌های تاریخ، عقاید و فرقه‌های مهمی است که از این مذهب منشعب شده‌اند. همچنین به دوران خلافت فاطمیون در مصر به‌مثابه دوره‌ای از حاکمیت امامان اسماعیلی و مهم‌ترین حکومت تشکیل شده از سوی اسماعیلیان توجه شده است. مؤلف در این مجموعه کوشیده که تمام کتاب‌هایی را که در آنها به‌طور مستقل درباره تاریخ و عقاید این فرقه‌ها اشاراتی شده، جمع‌آوری کند.

مؤلف در مقدمه درباره چگونگی روش کار کتاب‌شناسی اسماعیلیه سخن گفته و آن را فهرست نسبتاً کاملی از کتاب‌های تاریخ و عقاید و فرق دانسته است. وی در تهیه این اثر از دو کتاب مهم، فهرست الکتب و الرسائل و مجدوع به زبان عربی- که با تصحیح و مقدمه دکتر علینقی منزوی در ۱۳۴۴ ش. از سوی دانشگاه تهران منتشر شده- و نیز راهنمای ادبیات اسماعیلی ایوانوف- که در ۱۹۳۳ در لندن به چاپ رسیده- سود جسته است. وی در عین حال به اشکالات هر دو اثر از جمله قدمت آنها و عدم معرفی کتاب‌های چاپی جدید اشاره کرده و کوشیده است تا کتاب‌شناسی جدیدی بر پایه کتاب‌های جدید،

■ انصاری کرمانی، مهدی. کتاب‌شناسی اسماعیلیه. تهران: فرزانه، روز، ۱۳۸۳، ۱۰۴ ص.

معرفی اسماعیلیه

پس از رحلت حضرت محمد (ص) مهم‌ترین مسئله جامعه اسلامی، جانشینی ایشان بود که مسلمانان را به دو گروه شیعه و سنی تقسیم کرد. شیعیان بر این عقیده بودند که برخی از القاب پیامبر (ص) از آل علی (ع) به‌عنوان رهبران روحانی یا امام ایشان باشند و اصل اعتقادی شیعه به امامت که امام جعفر صادق (ع) و یاران او آن را تدوین کردند، جای گرفت.

آغاز تاریخ اسماعیلیه با بحث بر سر جانشینی امام جعفر صادق (ع) همزمان با شهادت ایشان یعنی ۱۴۸ ق. / ۷۶۵ م. شروع شد. پس از شهادت امام جعفر صادق (ع) شیعیان ایشان به شش گروه تقسیم شدند. گروهی گفتند او نمرده است و باز می‌گردد و او را مهدی دانستند. این گروه به نام رهبر نادوسیه خوانده شدند. گروهی دیگر قائل به امامت محمد بن جعفر معروف به دیاج شدند. اما بیشتر پیروان امام جعفر صادق (ع) به امامت فرزند بزرگ او، عبدالله الاطلس برادر ناتنی اسماعیل گردن نهادند. اما پس از اینکه عبدالله هفتاد روز پس از شهادت پدر، درگذشت اکثریت پیروانش به موسی بن جعفر (ع) پیوستند.

و یک کتاب فارسی؛
قراومه: ۱۸ مقاله فارسی؛ و ۱۶ کتاب عربی و دو کتاب فارسی؛
دروزیه: هشت مقاله فارسی و سه مقاله عربی؛ و ۲۸ کتاب عربی و یک کتاب فارسی.

کتاب شامل شش بخش درباره فرقه‌های اسماعیلیه و کتاب‌های مربوط به آن است که عبارت‌اند از:

جامع: بیشتر کتاب‌هایی که در این بخش آمده هم به اعتقادات اسماعیلیه و هم به تاریخ این فرقه توجه داشته‌اند. مهم‌ترین کتاب جامع، کتاب تاریخ و عقاید اسماعیلیه است. این کتاب، تألیف دکتر فرهاد دفتری، محقق و اسماعیلی‌شناس بزرگ معاصر است که چاپ اول آن به زبان فارسی با ترجمه دکتر فریدون بدره‌ای و به‌همت نشر فرزان در ۱۳۷۵ ش. منتشر شده است. این کتاب شامل هفت فصل است و با تحقیقی بسیار جامع درباره منابع و مآخذ مربوط به دوره‌های مختلف اسماعیلیه به پایان می‌رسد.

فاطمیون: در این بخش دوران خلافت فاطمیون معرفی و به اهمیت این حکومت اشاره شده است. فاطمیون از ۲۹۷ ق. / ۹۰۹ م تا ۵۶۷ ق. / ۱۱۷۱ م. ابتدا در مغرب و سپس در مصر حکومت کردند. این دوره از دوران درخشان حکومت‌های اسلامی در شمال آفریقا است.

منتشر کند. اگرچه نتوانسته است از منابع و کتاب‌شناسی اسماعیلیه «مرکز مطالعات اسماعیلی» لندن استفاده کند. مؤلف سپس درباره شیوه تنظیم کتاب به تفکیک کتاب‌شناسی به سه بخش کتاب، مقاله و پایان‌نامه می‌پردازد و هر فصل از هفت بخش را که شامل فرق مختلف اسماعیلیه است، معرفی می‌کند. هر بخش به شیوه الفبایی مرتب شده است.

در بخش پیشگفتار، برای آشنایی بیشتر خواننده با موضوع و تاریخ فرق اسماعیلیه، فرق هفت‌گانه آن معرفی شده است. همچنین درباره کتاب‌های گردآوری شده، نکاتی بیان شده و کتاب‌ها به دو بخش تاریخی؛ و فلسفی و اعتقادی تقسیم شده‌اند.

کتاب تاریخی: در این فصل کتاب‌های مربوط به اسماعیلیان نخستین و حرکت‌های اولیه نهضت اسماعیلیه، معرفی شده‌اند.

کتاب فلسفی: در این فصل کتاب‌هایی که به موضوعات فلسفی و اعتقادی اسماعیلیه اختصاص دارند، معرفی شده‌اند.

پس از ظهور نهضت ترجمه در میان مسلمین و ترجمه کتاب‌های مختلف یونانی به‌ویژه فلسفی و اشاعه ترجمه‌های عربی از متون فلسفی یونانی، کم‌کم سنت فلسفی خاصی در جهان اسلام پدیدار شد. در قرن چهارم داعیان اسماعیلی، که اغلب ایرانی بودند، بر آن شدند تا الهیات شیعی اسماعیلی را با فلسفه نوافلاطونی هماهنگ سازند و سنت جدیدی در درون آیین اسماعیلی ایجاد کنند. ابوحاتم رازی، محمد نستعی و ابویقوب سجستانی مهم‌ترین داعیان اسماعیلیه در زمینه فلسفه بودند. مهم‌ترین کتاب‌های فلسفی این فرقه نیز المحصول، الاصلاح، النصره و الینابیع است. چنانکه اشاره شد اندیشه فلسفی اسماعیلی بیشتر مورد توجه داعیان ایرانی بود.

در بخش پایانی که شامل کتاب‌شناسی فرقه‌هاست از اسماعیلیه آغاز شده و به دروزیه ختم می‌شود. هر بخش دارای مقالات (فارسی و عربی)، کتاب‌ها (فارسی و عربی) و پایان‌نامه‌های فارسی است که تعداد زیادی را دربر نمی‌گیرد و به تفکیک عبارت است از:

اسماعیلیه: ۱۹ مقاله فارسی و یک مقاله عربی؛ یک پایان‌نامه فارسی؛ و ۴۹ کتاب عربی و ۱۲ کتاب فارسی؛

جامع: ۹۱ مقاله فارسی و چهار مقاله عربی؛ شش پایان‌نامه فارسی؛ و ۶۵ کتاب عربی و ۷۱ کتاب فارسی؛

فاطمیون: ۱۹ مقاله فارسی و ۱۴ مقاله عربی؛ یک پایان‌نامه فارسی؛ و ۸۸ کتاب عربی و هشت کتاب فارسی؛

نزاریه: ۴۰ مقاله فارسی و یک مقاله عربی؛ هشت پایان‌نامه فارسی؛ و ۱۰ کتاب عربی و ۳۱ کتاب فارسی؛

مستعلیه: یک مقاله عربی؛ یک پایان‌نامه فارسی؛ و سه کتاب عربی

Ivanow. Tehran Ismaili society, 1963-1342

3. A guid to Ismaili Litreature by W. Ivanow. London: Royal Asiatic society, 1933=1312

همچنین کتاب‌های بسیاری که پژوهشگران ایرانی درباره فرقه اسماعیلیه، و فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی آنان تألیف کرده‌اند که برخی به تاریخ و عقاید اسماعیلیه و برخی دیگر به معرفی انواع فرق و زندگی رهبران آن اختصاص دارد. اما تاکنون کتاب‌شناسی مستقل درباره اسماعیلیه منتشر نشده است

تلاش مؤلف برای تهیه و گردآوری آثار اسماعیلیه در قالب یک کتاب‌شناسی طبقه‌بندی شده که به فرق و گروه‌های اسماعیلی بپردازد، قابل تحسین است. به‌ویژه آنکه وی کوشیده مقالات فارسی که به‌تازگی منتشر شده و پایان‌نامه‌های مربوط به موضوعات مختلف اسماعیلیه را نیز به مجموعه خود بیفزاید. اما با تأملی می‌توان دریافت که شمار آثار فارسی موجود در کتاب، در بخش مقاله و کتاب، بسیار اندک است. البته وی نوید داده است که در چاپ‌های بعدی، فهرست کامل‌تری از آثار نسخ خطی، کتب چاپ سنگی و برخی اطلاعات و پژوهش‌های جدید را که از پایگاه‌های اینترنتی گردآوری شده و شمار آنها به ۱۵۰۰ عنوان می‌رسد، جداگانه به طبع برساند.

با توجه به حجم اندک آثار گردآوری شده در این کتاب‌شناسی و یادآوری مؤلف در مقدمه مبنی بر کامل‌تر کردن آن در آینده، بایسته بود، وی در این کتاب از شیوه کتاب‌شناسی توصیفی درباره آثار در دسترس خود بهره می‌گرفت تا محققان بیشتر از آن استفاده کنند. به‌ویژه در بخش پایان‌نامه‌ها که دسترسی به آنها برای همگان میسر نیست، اطلاعات کامل‌تری مانند استادان راهنما و مشاور و معرفی فصول و بخش‌های و نتایج و پیشنهادهای آن بسیار سودمند می‌نمود. علاوه بر آن تهیه نمایه مؤلفان، دسترسی به اطلاعات بیشتر و دقیق‌تر را امکان‌پذیر می‌کرد. همچنین مؤلف برای متمایز بودن تیترو میان تیترو بهتر بود از قلم و اندازه متفاوتی استفاده می‌کرد. زیرا در این اثر اندازه و قلم عناوین با متن یکی است و تفکیک مشخصی صورت نگرفته است.

به هر روی چاپ و انتشار هر کتاب مرجع به‌ویژه کتاب‌شناسی‌های موضوعی که محققان را در دسترس‌پذیری اطلاعات یاری کند، مآجور و پسندیده است، به‌ویژه کتاب‌هایی که در موضوع خود برای نخستین بار منتشر می‌شوند و در آینده همواره مورد استناد محققان و علما قرار خواهند گرفت.

امید است با تهیه کتاب‌شناسی‌های موضوعی کامل که محقق را از رجوع مجدد به منابع دیگر بی‌نیاز می‌کند، در غنای کتاب‌شناسی‌های موضوعی بکوشیم و آثار ماندگاری بر جای گذاریم.

نزاریه: در این بخش کتاب‌هایی درباره حسن صباح و زندگانی آقاخان‌ها معرفی شده است.

مستعلیه یا مستعلویه: پس از مرگ مستنصر بر سر جانشینی او میان فرزندان اختلاف افتاد و سرانجام مستعلی به کمک افضل وزیر قدرتمند پدرش به خلافت رسید. اسماعیلیانی که امامت مستعلی را قبول کردند، به مستعلیه معروف شدند که خود به دو گروه حافظیه و طیبیه تقسیم شدند.

قرامله: گروهی از اسماعیلیه بودند که امامانشان را به هفت محدود ساختند و معتقد بودند که محمد بن اسماعیل زنده مانده و حیات دارد و امام قائم و خاتم پیامبران اولوالعزم است. چون دوباره ظهور کند، شریعت جدیدی خواهد آورد که ناسخ شرایع قبلی و شریعت محمدی است.

دروزیه: مؤسس این گروه داعی محمد بن اسماعیل درزی بود. او اولین کسی بود که در ملاً عام الوهیت حاکم را اعلام کرد. این گروه بعدها درزی، دروزیه نامیده شد.

نقد و نظر

کتاب‌شناسی را به بیان ساده، می‌توان سیاهه یا صورتی از نام و مشخصات مواد کتابی یا غیرکتابی که به روش خاصی تنظیم شده، بی‌آنکه مجموعه کتابخانه خاصی مورد نظر باشد، تعریف کرد. چنین سیاهه‌ای محصول و نمودار فرایند کتاب‌شناسی است، و باید آن را از کتاب‌شناسی به‌مثابه علم یا هنر تفکیک کرد. کتاب‌شناسی در مقام علم به معرفتی اطلاق می‌شود که موضوع بحث آن همه جنبه‌های کیفی و کمی کتاب باشد (مرادی، ص ۴۳). کتاب‌شناسی موضوعی سیاهه یا صورتی از موادی است که درباره موضوع خاصی منتشر شده است. وقتی موضوع کتاب‌شناسی برگزیده شد، می‌توان محدودیت‌های دیگر چون زمان، شکل، حدود جغرافیایی و مانند اینها را در نظر داشت. براین اساس کتاب‌شناسی اسماعیلیه از نوع کتاب‌شناسی موضوعی است که مؤلف کوشیده تا کتاب‌ها، مقالات و رسالتی که درباره اسماعیلیه تألیف شده، گردآوری کرده و براساس دسته‌بندی موضوعی چندگانه‌ای به مخاطب عرضه کند.

برخی از کتاب‌هایی که تاکنون در موضوع اسماعیلیه منتشر شده است عبارت‌اند از:

۱. معجم مورخی الشیعه الامامیه، الزبیده، اسماعیلیه، صائب عبدالحمید، قم، موسسه دائره المعارف فقه اسلامی، ۱۴۲۴ ق/ ۱۳۸۲. جلد ۲

2. Ismaili litreature: a bibliographical survey by w.